

ТРАНСКОРДОННІ КЛАСТЕРИ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ

© Козик В. В., Мицишин О. Л., 2017

Протягом останніх років учені-економісти приділяють багато уваги дослідженню шляхів вирішення проблем регіонального розвитку в умовах європейської інтеграції України та глобалізації світової економіки. Проте наявні питання щодо особливостей створення та функціонування транскордонних кластерів в Україні потребують подальшої розробки.

Розкрито сутність поняття “кластер” і “транскордонний кластер”. Розглянуто особливості транскордонних кластерів. Досліджено роль транскордонних кластерів у розвитку регіонів.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, транскордонне підприємництво, кластеризація, кластер, кластерна модель, транскордонний кластер, прикордонний та транскордонний регіон, конкурентоспроможність.

V. V. Kozyk, O. L. Myshchyshyn
Lviv Polytechnic National University**CROSS-BORDER CLUSTERS: ESSENCE AND FEATURES**

© Kozyk V. V., Myshchyshyn O. L., 2017

In recent years the scientists-economists have paid much attention to the research of methods for the solution of problems of regional development under the conditions of European integration of Ukraine and globalization of the world economy. However, the existing matters concerning the features of creation and functioning of cross-border clusters require further development.

The world practice shows, that over the last two decades the process of clusters formation has been developing very actively. Implementation of this approach is considered to be the best method of provision of regional economy competitiveness in Europe. Generally, according to the expert assessment, up to the present moment about 50% of economies of the leading countries of the world have been penetrated by clusterization. A lot of highly developed countries of the world as well as those, which have just begun to form their market economy, are using the cluster approach more actively while developing and regulating their national innovative programmes, as long as the clusters act as an effective instrument of improvement of competitiveness of regional and national economy, combination of their industrial, scientific-technological and innovative potential. From this point of view, the research of essence of cross-border clusters is relevant for the study.

The research of essence and peculiarities of cross-border clusters determines the setting of the following objectives:

- research of various approaches to the definition of the concept “cluster”;
- research of the essence of the cross-border cluster;
- consideration of peculiarities of cross-border clusters;
- determination of their meaning under the conditions of cross-border cooperation development.

There exists a large number of definitions to the concept “cluster”, given by the national and world scientists, some of them are represented in a table 1 (author’s development).

Various definitions, developed over the last twenty years, allow to come to the conclusion that there is no standard agreed definition to the notion “cluster”, however most of them emphasize the availability of geographical proximity of the companies and surrounding

institutions, horizontal and vertical connections, as well as the cooperation and competitiveness between them. It is difficult to give a unified definition to this notion, as long as its conception is used in regard to different business-structures and the aims are different as well.

Cross-border clusters appear to be a new form of cross-border cooperation in the present-day conditions of cross-border cooperation development between the neighboring countries.

Cross-border cluster is a form of integration of independent companies and associated institutions, which are geographically concentrated in a cross-border region, specialize in various branches and are connected with common technologies and skills and complement each other, which is based on the availability of an agreed development strategy of the participants of the cluster [2].

The world practice shows that the formation of cluster structures on border territories is a key to the development of regional as well as the national economy, as long as their creation and operation promotes the improvement of competitiveness and investment attractiveness of the region, provides a high level and quality of life of the population, economic growth and stable development of the region, gives opportunities to solve social-and-economic, ecological, territorial and other problems.

Processes of European integration of Ukraine and globalization of the world economy stipulate, that important strategic tasks of the national economy development are the improvement of the national competitive advantages of the native entrepreneurship, modernization of manufacture and increase of its effectiveness by means of integration of certain branches and enterprises, provision of innovations on the basis of precisely determined global and regional aspects of accession of Ukraine to the modern system of international and economic relations. These are cluster models, which might become one of the most effective means of stable development of the whole economy of the country in the present-day conditions of increase of the relevance of cross-border cooperation of Ukraine and the neighboring countries. Moreover for the Ukrainian economy not only the creation of "inner" clusters is beneficial but also the construction of cross-border clusters, which provide the improvement of competitiveness of border territories of Ukraine by means of intensive exchange of resources, technologies, realization of original business-models, creation of common information space and etc.

The article reveals the essence of the concepts "cluster" and "cross-border cluster". The peculiarities of cross-border clusters have been considered. The role of cross-border clusters in the process of regional development has been researched. The approaches to the determination of the essence and peculiarities of cross-border clusters, considered by the authors, will be used in further research concerning the study of clusters classification, foreign experience of their creation and operation.

Key words: cross-border cooperation, cross-border entrepreneurship, clusterization, cluster, cluster model, cross-border cluster, border and cross-border region, competitiveness.

Постановка проблеми. Світова практика свідчить, що в останні два десятиліття процес формування кластерів відбувається доволі активно. Впровадження цього підходу вважається у Європі найкращим засобом забезпечення конкурентоспроможності регіональної економіки. За оцінкою експертів, до теперішнього часу кластеризацією охоплено близько 50 % економік провідних країн світу. Багато економічно розвинених країн та країн, що тільки починають формувати ринкову економіку, все активніше використовують кластерний підхід під час формування та регулювання своїх національних інноваційних програм, оскільки кластери виступають ефективним інструментом підвищення конкурентоспроможності регіональної та національної економіки, поєднання її виробничого, науково-технологічного та інноваційного потенціалу. З огляду на це, дослідження сутності транскордонних кластерів є актуальним для вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом зростає зацікавленість науковців проблемами щодо регіонального розвитку в умовах сучасної світової економічної глобалізації та інтеграції. Цьому питанню присвячено чимало наукових досліджень та публікацій. Теоретичні основи формування кластерів заклали у своїх працях М. Портер, А. Маршалл, Е. Лімер,

В. Фельдман, М. Енрайт, В. Андерсон, В. Прайс, М. Штайнер, С. Хартман, С. Розенфельд та ін. Питання регіональної політики, транскордонного співробітництва, створення та розвитку єврорегіонів, позитивних ефектів та інших особливостей висвітлюються у працях таких науковців: П. Беленький, А. Вавринюк, Г. Возняк, М. Долішній, М. Лендел, П. Луцишин, Ю. Макогон, Є. Матвеев, Н. Мікула, А. Мокій, І. Студенніков, В. Толкованов та ін. Вивченню процесів формування транскордонних кластерів присвятили свої наукові праці українські учені М. Долішній, С. Сокаленко, Л. Федулова, Н. Мікула, А. Мокій, І. Студенніков та ін. Водночас зазначимо, що проблеми формування кластерних структур в Україні потребують подальшого вивчення. Залишається низка невирішених питань щодо шляхів розвитку та ефективного функціонування транскордонних кластерів на території України.

Постановка цілей. Дослідження сутності та особливостей транскордонних кластерів зумовлює постановку таких цілей:

- дослідження різних підходів до визначення поняття “кластер”;
- дослідження сутності транскордонного кластера;
- розгляд особливостей транскордонних кластерів;
- визначення їх значення в умовах розвитку транскордонного співробітництва.

Виклад основного матеріалу. В англійській мові слово “*cluster*” означає гроно, букет, щітку або групу, зосередження (наприклад, людей, предметів), або як бджолиний рій. Тобто слово “кластер” має багато тлумачень, але характерною ознакою його суті є об’єднання окремих елементів (складених часток) у єдине ціле для виконання певної функції або реалізації певної мети [1]. Залежно від сфери застосування (інформатика, економіка, музика, фізика, хімія, біологія, епідеміологія тощо) поняття “кластер” має окреме значення.

Подібне значення вкладається у зміст цього слова і з економічної точки зору. На початку 90-х рр. ХХ ст. американським вченим Майклом Портером була сформульована концепція кластерного розвитку, що набула широкого розповсюдження у світі. Вчений-економіст описав її вперше в опублікованій у 1990 році книзі “Конкурентна перевага націй” [4]. У 2008 р. у своїй книзі “Про конкуренцію” він визначив кластер як географічні концентрації взаємопов’язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, компаній із суміжних галузей і пов’язаних з ними інституцій, які конкурують і співпрацюють між собою [5].

Попередником концепції кластера вважається британський економіст Альфред Маршалл, котрий у кінці ХІХ ст., помітивши і аналізуючи схильність компаній з виробничих секторів у Великобританії розташовуватись у промислових районах поблизу конкурентів, постачальників і клієнтів, увів поняття т. зв. зовнішньої економії від масштабу (*external economies of scale*) [3, 7]. Вони виникали у результаті створення у цій області групи спеціалізованих постачальників і клієнтів, розвитку місцевого ринку праці та потоку знань між компаніями.

Пізніше на концепцію індустріального району Альфреда Маршалла посилалися багато концепцій і досліджень, які описували явища, подібні до кластера, або містили деякі елементи концепції кластера (зокрема, концепції зон зростання, регіонального кластера, блоків компетентності, т. зв. нових промислових районів, локальних інноваційних систем, територіально-промислових комплексів, областей ресурсів, технополісу, регіону, що вчиться, і також мереж) [3].

Існує велика кількість трактувань поняття “кластер” вітчизняними та світовими науковцями, деякі з них наведено у таблиці (розробка авторів).

Отже, кластерні структури можуть бути дуже різноманітними і кожна з них може мати притаманні лише їй особливості, що насамперед визначаються особливістю регіону та характеризується різними можливостями учасників. Це, своєю чергою, ускладнює процес їх систематизації та класифікації. Проте, враховуючи підходи до класифікації кластерів різних науковців, котрі досліджують аспекти кластерного підходу, все ж можна виділити класифікації кластерів за певними ознаками.

Трактування поняття “кластер”

Визначення	Автор	Дже-рело	Рік
1	2	3	4
Промисловий кластер – ряд галузей, пов’язаних через зв’язки покупець-постачальник або постачальник– покупець, або через загальні технології, загальні канали закупівель, розподілу, або загальні трудові об’єднання	М. Портер (Porter M.)	19	1990
Кластери фірм – це групи компаній, розміщених поруч. у окремих випадках такі зосередження утворюють групи компаній, які належать до однієї і тієї ж галузі. До загальних характерних ознак кластерів, крім тих, що названо, автор відносить також розташування компаній поблизу більших дослідницьких університетів; формування їх переважно з невеликих приватних компаній; наявність досвіду роботи співробітників у багатьох фірмах	Лоурен Е. Янг	16, с. 4	1995
Кластер – ряд різних взаємодоповнюючих фірм (у виробничому або обслуговуючому секторах), суспільних, приватних і наявних дослідницьких інститутів та інститутів розвитку, які пов’язані ринком праці та/або зв’язками витрат –випуску та/або технологічними зв’язками	М. Штайнер, С. Хартман (Steiner M., Hartmann C.)	21	1998
Створення кластерів і впровадження кластерної моделі об’єднання підприємств є способом відновлення довіри між урядом і бізнесом, а також трансформація ізольованих фірм у підприємницьке співтовариство	В. Прайс (Price V.)	17, с. 7	1999
Кластерний підхід до вивчення економіки окремої території дозволяє найбільш точно визначити комплексну картину економічної ситуації та притаманних певному регіону особливостей та зв’язків, що є підґрунтям для формування ефективної економічної політики. У своєму визначенні економічної сутності кластера вони наголошують на його ролі у формуванні виробничо-збутових ланцюгів. Промисловий кластер визначається як група комерційних підприємств та некомерційних організацій, пов’язаних угодами купівлі-продажу, спільними технологіями та каналами розподілу	Е. Бергман, Е. Фезер (Bergman E. M., Feser E.J.)	20	1999
Кластер – це концентрація фірм, які здатні забезпечувати синергетичний ефект внаслідок їхньої географічної близькості та взаємозалежності, навіть при тому, що їхній масштаб, сфера зайнятості можуть не бути виразними або помітними	С. Розенфельд (Rosenfeld S. A.)	15	1997
Кластер – це територіально-галузеве добровільне об’єднання підприємств, які тісно співробітничать із науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентноздатності власної продукції та економічного зростання регіону	М. Войнаренко	12, с.4	2001
Кластер – це географічно локалізована сукупність виробничо-активних суб’єктів економічної діяльності з мотивованими та стійкими коопераційними відносинами	Г. Хасаєв, Ю. Міхєєв	14, с. 12	2003
Кластер – це територіальне об’єднання взаємозалежних підприємств та установ у межах відповідного промислового регіону, що направляють свою діяльність на виробництво продукції світового рівня	С. Соколенко	11, с. 2	2003
Кластер складається з розташованих на одному вузлі і пов’язаних між собою фірм, представників державного сектору, наукових кіл та фінансових суб’єктів у основній діяльності. Кластеризація визначається як процес, за допомогою якого фірми й інші суб’єкти, які діють у концентрованої географічної області, підвищують рівень співпраці шляхом встановлення більш тісних зв’язків і роботи спілок для поліпшення їх колективної конкурентоспроможності	В. Андерсон (Andersson T.)	18, с. 213	2004

1	2	3	4
Кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств по стандартизації, торговельних об'єднань) у певних областях, що конкурують, але при цьому ведуть спільну роботу	М. Портер (Porter M.)	10, с. 258	2005
Сучасний кластер являє собою добровільне партнерське об'єднання за територіальною ознакою виробників товарів з постачальниками та іншими інститутами, спрямоване на одержання сукупної економічної вигоди на основі комплексного задоволення своїх виробничих вимог та запитів споживачів	Н. Внукова	22	2007
Кластер – це система економічних відносин, що виникають між суб'єктами господарювання, які об'єднуються на добровільних засадах, базуються на територіальних, технологічних і/або інституційних (соціальних) зв'язках та спрямовані на досягнення кращого сумарного фінансового результату кластера та кожного його суб'єкта при високому рівні конкуренції	С. Кропельницька	8, с. 51	2008
Кластер у загальноекономічному сенсі представляє собою групу географічно локалізованих взаємопов'язаних компаній постачальників устаткування, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, вузів та інших організацій, взаємодоповнюючих один одного у досягненні конкретного господарського ефекту з метою підсилення конкурентних переваг окремих компаній, кластера, галузей та регіону загалом	Н. Мікула	13, с. 43	2011
Кластер – це регіональна мережева структура, орієнтована на розв'язання питань у сфері комплексної або цільової інтеграції господарюючих суб'єктів й удосконалення діяльності за рахунок формування нової системи комунікацій та активізації використання регіональних ресурсів. Позитивний економічний ефект функціонування кластерів досягається за рахунок синергетичного використання суми управлінських і ресурсних потенціалів господарюючих суб'єктів і різних організацій у регіоні	Л. Батченко	25	2014
Кластер – це територіально–виробнича форма оптимізації господарства гірничодобувного регіону, у основу якої покладено поліструктурну модель інтеграції господарюючих суб'єктів з метою синергетичного використання потенціалу єдиної ресурсної, матеріально–технічної бази з метою нарощування виробництва та розширення напрямів господарчої діяльності для забезпечення відповідного соціального, економічного та інноваційного регіонального розвитку	Ю. Папіж	26, с. 192	2014
Кластер – це таке об'єднання, яке загалом сприяє доволі великим капіталовкладенням, значній спеціалізації, впровадженню спільних проектів, у яких беруть участь взаємопов'язані підприємства з різних галузей, а також формуванню могутнього ресурсного потенціалу для забезпечення безперервної виробничо-господарської діяльності учасників інтегрованої структури. Крім того, у умовах функціонування кластерних організаційних структур його учасники незалежні у виборі своєї господарської політики та її реалізації. Кластеризація виступає високопродуктивною і конкурентоспроможною формою кооперації, яка об'єднує різноманітні підприємства, організації, установи, заклади освіти, державні органи для досягнення єдиної мети	Н. Бутко	24, с. 206, 210	2016

1	2	3	4
Кластер – організаційно-виробнича форма ведення господарства, що характеризується географічною близькістю суб'єктів, високим рівнем коопераційних зв'язків, максимально ефективним використанням науково-технічного потенціалу, вільним розподіленням наявних ресурсів, що створюється з метою підвищення конкурентоспроможності та зниження вразливості до загроз як окремих суб'єктів, регіону так і цілих галузей національної економіки	С. Оксенюк	27, с. 183	2016

Різні визначення, розроблені протягом останніх двадцяти років, дають змогу зробити висновок, що не існує стандартного узгодженого визначення поняття “кластер”, проте більшість з них підкреслює наявність географічної близькості компаній та оточуючих їх інституцій, горизонтальних та вертикальних зв'язків, а також співпраці та конкуренції між ними. Дати єдине визначення цьому поняттю складно, оскільки його концепція використовується щодо різних бізнес-структур та з різною метою.

Враховуючи те, що кластери мають широкий діапазон діяльності, існує необхідність класифікувати їх за територіальним розподілом праці. Так, вирізняють регіональні, міжрегіональні та міжнародні, зокрема, транскордонні кластери. Регіональні кластери створюються у межах одного регіону та орієнтовані на певну географічну концепцію взаємопов'язаних галузей. Міжрегіональні включають підприємства, організації та установи, розташовані у різних областях країни, і вони першочергово орієнтуються на зовнішній ринок, тобто на експорт, і ставлять собі за мету створити конкурентоспроможну продукцію. Міжнародні, зокрема, транскордонні кластери здійснюють свою діяльність у межах двох або більше країн [13].

Транскордонні кластери є новою формою транскордонного співробітництва у сучасних умовах розвитку транскордонної співпраці між сусідніми державами.

Транскордонний кластер є формою інтеграції незалежних компаній та асоційованих інституцій, що географічно зосереджені у транскордонному регіоні, спеціалізуються у різних галузях, пов'язані спільними технологіями та навичками і взаємодоповнюють одна одну, яка ґрунтується на наявності погодженої стратегії розвитку учасників кластера [2].

Автори пропонують таке трактування поняття транскордонний кластер: це модель кластерної організації, яка передбачає локалізацію взаємопов'язаних підприємств та інституцій на транскордонній території, дає змогу реалізувати якнайкращий взаємозв'язок виробництва, науково-технологічного потенціалу, маркетингу, попиту споживачів та визначає спрямованість і темпи інновацій з метою підвищення конкурентоспроможності кінцевої продукції та ефективності виробництва загалом.

Особливістю транскордонних кластерів є те, що їх учасники розташовані у різних податкових, митних, законодавчих середовищах сусідніх країн, однак можуть мати спільні підприємства та організації, користуватися спільною інфраструктурою і функціонують на транскордонних ринках. Ще однією особливістю є те, що інтенсивність мережевих взаємодій у транскордонному кластері обмежується наявністю кордону, який створює додаткові бар'єри для вільного руху товарів, робочої сили, капіталу. Бар'єрами для налагодження співпраці також можуть бути різний менталітет, традиції, мова, культура, негативні сторінки історії тощо [9].

Світова практика свідчить про те, що формування кластерних структур на прикордонних територіях є запорукою розвитку як регіональної, так і державної економіки, оскільки їх створення та функціонування сприяють підвищенню конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості регіону, забезпечує високий рівень та якість життя населення, економічного зростання і сталого розвитку регіону, дає змогу вирішувати соціально-економічні, екологічні, територіальні та інші проблеми.

Згідно з кластерною політикою Портера, підвищення конкурентоспроможності регіону відбувається за трьома основними напрямками: підвищення продуктивності компаній, які

працюють у їх бізнесі, підвищення рівня інновацій і стимулювання формування нових компаній. Характерною особливістю кластерів є те, що компанії, зосереджені на даній території, конкурують одна з одною, але у той самий час співпрацюють у тих сферах, де можна випустити ефект синергії спільних дій (наприклад, спільні дослідження та розробки). Конкуренція не виключає взаємодії з іншими компаніями і може стати рушійною силою їх розвитку. Це явище називається в управлінні “Coopetition” (що з англ. означає комбінацію слів співпраця і конкуренція). Це так би мовити, співробітництво між бізнес-конкурентами з взаємовигідними результатами. Така ситуація можлива тоді, коли питома концентрація у цьому секторі ресурсів і досвіду для досягнення критичної маси, за якої кластер стає привабливим центром і місцем залучення додаткових ресурсів.

Прикладом цього ефекту є Силіконова долина у США (Каліфорнія), у яких розвиток індустрії інформаційних технологій привернув і продовжує залучати кращих комп’ютерних учених з усього світу, що робить можливість підприємств, розташованих у ній, все більше і більше збільшити свої переваги над конкурентами.

Така форма транскордонного співробітництва, як транскордонні кластери, поширені у провідних країнах світу та країнах, що розвиваються, проте найпоширенішою вона є на європейських кордонах, де основна мета транскордонного кластера – прискорити економічне зростання шляхом об’єднання зусиль учасників, забезпечення конкурентних переваг транскордонним регіонам.

Для того, щоб кластери стали успішними, потрібен час. Численні приклади свідчать про те, що на формування кластеру потрібні десятиріччя, щоб розробити вагому та реальну конкурентну перевагу. Проте цілком зрозуміло, що сьогодні саме кластери виступають тією формою внутрішньої інтеграції та кооперування, що здатна забезпечити як стійкість, так і синергетичний ефект протидії ударам глобальної конкуренції з боку монопольних ТНК. Крім того, вони додають високу значущість мікроекономічній складовій, а також територіальному і соціальному економічному розвитку, пропонують ефективні інструменти для стимулювання регіонального розвитку.

Висновки. Процеси європейської інтеграції України та глобалізації світової економіки зумовлюють те, що важливими стратегічними завданнями розвитку національної економіки повинні бути підвищення національних конкурентних переваг вітчизняного підприємництва, осучаснення виробництва та підвищення його ефективності шляхом інтеграції окремих галузей і підприємств, забезпечення впровадження інновацій на основі чітко визначених глобальних і регіональних аспектів рівноправного входження України у сучасну систему міжнародних економічних відносин. Саме кластерні моделі можуть стати одним із ефективних засобів забезпечення сталого розвитку усієї економіки країни у сучасних умовах підвищення актуальності розвитку транскордонного співробітництва України та сусідніх держав. Причому для української економіки вигідне не тільки створення “внутрішніх” кластерів, але й побудова транскордонних кластерів, що забезпечують зміцнення конкурентоспроможності прикордонних територій України за допомогою інтенсивного обміну ресурсами, технологіями, реалізації оригінальних бізнес-моделей, створення єдиного інформаційного простору тощо.

У роботі наведено результати дослідження:

1. Проаналізовано визначення поняття “кластер” різними вченими.
2. Досліджено сутність транскордонного кластеру.
3. Розглянуто особливості транскордонних кластерів.
4. Визначено їх значення в умовах розвитку транскордонного співробітництва.

Перспективи подальших досліджень. Розглянуті підходи до визначення сутності та особливостей транскордонних кластерів будуть використані у подальших дослідженнях щодо вивчення класифікації кластерів, закордонного досвіду їх створення та функціонування.

1. Муляр Т. С. Кластерний підхід в управлінні підприємствами галузі хмелярства // *Агросвіт*. – 2014. – № 10. 2. Добрева Н. Основні напрями розвитку транскордонних кластерів в Україні /

Н. Добрева// *Ефективність державного управління*. – 2013. – Вип. 34. 3. Adrian Gryciuk. *Konserpcja grom w teorii i praktyce zarzadzania // Organizacja i Kierowanie*. 3, s. 8, 2003. 4. Michael E. Porter. *Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. Economic Development Quarterly. February 2000. 14 no 1, s. 15*. 5. Michael E. Porter: *On Competition*. – Boston: Harvard Business School Publishing, 2009. – S. 213–214. 6. Портер М. *Конкуренция*. – М.: Изд. Дом “Вильямс”, 2003. 7. Маршалл А. *Головні принципи економіки*. London: Macmillan and Co., Ltd. 1890. 8. Крпельницька С. О. *Особливості формування фінансових відносин у кластері народних художніх промислів / С. О. Крпельницька // Актуальні проблеми економіки*. – 2008. – № 5 – С. 51–59. 9. Мікула Н. А. *Транскордонне співробітництво / Н. А. Мікула, В. В. Толкованов*. – К.: Крамар, 2011. – 259 с. 10. Портер М. Е. *Конкуренция*. – М.: Изд. дом “Вильямс”, 2005. – 608 с. 11. Соколенко С. *Промышленная и территориальная кластеризация как средство реструктуризации // Социальные аспекты и финансирование индустриальной реструктуризации / Мат. конф., 26–27 октября 2003 г.* – М.: Региональный форум, 2003. – С. 24–28. 12. Войнарченко М. П. *Механізми адаптації кластерних моделей до політико-економічних реалій України // Світовий та вітчизняний досвід запровадження нових виробничих систем (кластерів) для забезпечення економічного розвитку територій / мат. конф., 1–2 листопада 2001р.* – К.: Спілка економістів України, 2001. – С. 25–33. 13. Мікула Н. А. *Сучасні підходи до визначення сутності та класифікації кластерів / Н. А. Мікула, В. Б. Базилюк / Укр. акад. друкарства // Наук. зап.* – 2011. – № 1. – С. 71–77. 14. Хасаєв Г. Р, Міхєєв Ю. В. *Кластеры – сучасні інструменти підвищення конкурентноздатності регіону (через Партнерство до майбутнього). Частина 1 // Журнал “Компас промислової реструктуризації”*. – 2003. – № 1. – С. 1–13. 15. Rosenfeld S. A. *Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development, European Planning Studies*. – Vol. 5, No. 1, 1997. 16. Янг Лоурен Э. *Технопарки и кластеры фирм / Э. Лоурен Янг*. – К. : ПЕРУ, 1995. – 7 с. 17. Price V. *Human behavior: a factor in Applied Economics / V // Price Policy Studies*. – 1999. – № 2. – P. 3–16. 18. Andersson T., Schwaag-Serger S., Sörvik J., Wise Hansson E. *The Cluster Policies White Book / Andersson T., Schwaag-Serger S., Sörvik J., Wise Hansson E.* – IKED, 2004. – 266 p. 19. Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press. 20. Bergman, Edward M., Feser Edward J. *Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications. Web Book in Regional Science. Morgantown, WV: Regional Research Institute, West Virginia University*, 1999. 21. Steiner M. *Learning with Clusters: A case study from Upper Styria / Steiner M., Hartmann C // European research in regional science*. – 1998. – Vol. 8. – P. 211–225. 22. Внукова Н. М. *Услуги банков как обеспечение кластерных инициатив трансграничного сотрудничества / Н. М. Внукова // Банкир*. – 2007. – № 1. – С. 56–60. 23. Чернелевська О. Л. *Створення кластерів – один із напрямів зростання економіки / О. Л. Чернелевська, Л. М. Чернелевський // Наук. пр. Національного університету харчових технологій*. – 2012. – № 46. – С. 144–148. 24. Бутко Н. В. *Перспективи ресурсного забезпечення підприємств інтегрованих цукробурякових кластерних структур / Н. В. Бутко // Глобальні та національні проблеми економіки*. – 2016. – № 12. – С. 205–210. 25. Батченко Л. В. *Кластеры у системі стратегії і тактики розвитку регіону: моногр. / Л. В. Батченко, А. В. Гуренко, Р. В. Манн та ін.* – Донецьк: ВІК, 2013. – 287 с. 26. Папіж Ю. С. *Визначення територіально-виробничих кластерів для гірничодобувних регіонів / Ю. С. Папіж // Економічний простір*. – 2014. – № 90. – С. 187–195. 27. Оксенюк С. Г. *Економічний кластер: поняття, сутність, структура, типи / С. Г. Оксенюк // Вісник Хмельницького національного університету “Економічні науки”*. – 2016. – № 2(1). – С. 182–188.